

Baltische loofweiden

Eddy van der Maarel

Loofweide op Öland foto: Eddy van der Maarel.

Vele veldbiologen en heemtuinmedewerkers weten van de fantastische rijkdom aan planten en dieren in Zweden en komen vooral enthousiast terug van bezoeken aan de eilanden Öland en Gotland. Een van de meest bejubelde landschappen is het beweidde open bos, ook wel bosweide genoemd. Als kenner van dit landschapstype ging ik dan ook graag in op een verzoek daarover iets te schrijven voor Oase. Ik heb mijn kennis opgedaan tijdens mijn werk aan de universiteit van Uppsala, waar we een team hadden met onder meer Ejvind Rosén en Urban Ekstam dat vooral op Öland maar ook op Gotland onderzoek deed. Wij hadden bovendien veel contact met Carl-Adam Hæggström, botanicus aan de universiteit van Helsinki, en Kallevi Kull en Martin Zobel met hun teams van de universiteit van Tartu. Via de websites van deze onderzoekers en hun instituten is veel literatuur over het onderwerp te vinden.

De naam bosweide voor dit landschapstype is in ons land niet goed bruikbaar. Zo geeft Wikipedia van bosweiden de weinig romantische omschrijving “begraasde, open parklandschappen, waar varkens, runderen en paarden vrij rondlopen. Ze bestaan uit een mozaïek van boomgroepen en graslanden”. Als voorbeelden worden genoemd de New Forest bij Southampton en het Borkener Paradijs bij Meppen, over de grens bij Emmen. De naam wordt verder in Nederland gegeven aan scholen en wijkjes maar niet aan waardevolle landschappen.

Het landschapstype waar het ons om gaat heet in Zweden ‘löväng’ en dat kun je het best letterlijk vertalen met loofweide. Löv en loof (Laub in het Duits; vergelijk het Engelse leave) zijn herkenbaar Germaanse woorden, äng is verwant met anger dat in Nederlandse dialecten en plaatsnamen nog te herkennen valt.

Het meest sprekende voorbeeld is wel het nu bij Emmen behorende plaatsje Angelslo, ‘weidebos’, dat teruggaat op een nederzetting uit de tijd van de hunebedden. In het Duits worden zowel Gehölzwiese als Laubwiese gebruikt. In ons taalgebied is loofweide wel eerder gebruikt, maar nog heel weinig, en we kunnen proberen af te spreken dat we loofweide als de Nederlandse naam van de Zweedse löväng gebruiken.

Zweedse lijsterbes.

Het Zweedse Staatsbosbeheer definieert de loofweide als hooiland met bomen en struiken, waarbij het oppervlak dat door houtige gewassen wordt ingenomen meestal op 25 - 30% wordt gesteld, het maaien traditioneel met de zeis gebeurde en het hooi als veevoer werd gebruikt, naweiden gebruikelijk is, de Hazelaar de belangrijkste leverancier van loof was, en de bomen ten minste voor een deel worden geknot. Het Zweedse woord voor knotten is hamla en dat betekent verminken en ook castreren; in het Nederlands herkennen we dit woord in hamel, een gecastreerde ram. Natuurlijk

Loofweide van Laelatu foto: Eddy van der Maarel.

dende eilanden voor de kust van Estland en hier en daar langs de Finse Golf tot in Rusland. Al die gebieden liggen aan of in de Oostzee (Baltische Zee). In het Fins, Estnisch en Russisch zijn er ook eigen woorden voor loofweide. Over deze loofweiden gaat dit artikel en vandaar de titel Baltische loofweiden.

Geschiedenis

Ecologen en landbouwkundigen in bovengenoemde landen nemen aan dat de loofweide al minstens 4000 jaar bestaat en is gevormd door het geleidelijk dunnen van het bos bij de boerderijen die er werden gevestigd en vervolgens het maaien van het gras, het weiden met koeien en schapen, en het verzamelen van loof. Zoals in de Westhofflezing van 2002 al is aangegeven is dit waarschijnlijk tevens de landbouwkundige oorsprong van het meeste open bos dat we nu kennen, hetgeen inhoudt dat het open, zogenaamde oerwoud met grote grazers, zoals dat door sommige ecologen als het oorspronkelijke bos wordt gepropageerd niet of nauwelijks bestaan heeft. Het is niet toevallig dat reservaten die model staan voor de oerwoudtheorie zoals het al genoemde Borkener Paradijs, het 'Slowaakse paradijs' (Slovenský raj, in Oost Slowakije) en het 'Boheemse paradijs' (Ceský raj, ten N van Praag)

paradijs heten. Dat is namelijk taalkundig te begrijpen: paradijs is van oorsprong een oud Indo-Europees woord dat omheind gebied betekent; in het oud-Perzisch was het een wildpark. De loofweide is dus een paradijs. En dat is het ook in de moderne betekenis van het woord; kennelijk vonden de prehistorische Indo-Germanen dit landschap ook al prachtig. Het is wel grappig om nu in het blad Oase over het paradijs te schrijven!

Karakteristiek landschap en karakteristieke soorten

De Baltische loofweide is zo boeiend en paradijselijk omdat het een menselijke maat heeft, met een ideale combinatie van ruimtelijkheid en beslotenheid, en vooral een enorme verscheidenheid aan soorten. Deze variatie hangt nauw samen met het gedifferentieerde gebruik van de loofweide. Als we beginnen met de

foto: Jan van Boeckel.

komen binnen de loofweide allerlei overgangen voor van vrijwel boomloos grasland tot bosschages en struweelplekjes.

Binnen dit algemene begrip loofweide gaat het op Öland en Gotland om een speciale vorm die aan vrij droge, kalkhoudende, matig voedselrijke bodem is gebonden en die wordt gekenmerkt door een rijkdom aan kalkminnende plantensoorten zoals we die van Zuid-Limburg kennen. Vaak hebben deze loofweiden iets vochtiger plekken, maar het navolgende slaat vooral op de overheersende drogere loofweiden. Het type kalkgrasland met bomen en struiken vinden we niet alleen op de twee beroemde eilanden maar ook in Roslagen, de kuststreek ten noorden van Stockholm, de Finse eilanden-groep Åland tussen Roslagen en zuidwest Finland, en op de kalkhou-

foto: Jan van Boeckel.

bomen en hogere struiken, dan vinden we in één loofweidecomplex zo'n 20 soorten die bovendien deels zijn vertegenwoordigd door imporende vrijstaande exemplaren met een grote kroon. De meest algemene soorten zijn Zomereik, Ruwe berk en Hazelaar. De grote foto op bladzijde 7 toont een loofweide op Öland met deze drie soorten, met de berk alleen als versiering, namelijk van de *majstång*, de meiboom, die tijdens het midzomerfeest, het laatste weekend in juni, wordt opgericht en tot het volgende jaar blijft staan. Dit feest is overal, maar vooral op Öland en Gotland populair. Het kan niet mooier met een majstång in een loofweide! De grote foto op bladzijde 8 toont de löväng van Laelatu aan de westkust van Estland. Hier treft ons vooral de Wilde appel en in het grasland de fraaie Zwartkoren (*Melampyrum nemorosum*).

Tabel 1 vermeldt de voornaamste **houtige gewassen** die in het hele gebied van de Baltische loofweiden voorkomen. Wat opvalt in deze lijst is dat bijna alle soorten ook in Nederland bekend zijn, of misschien verwonderen anderen zich erover dat al die midden-Europese soorten zo ver noordelijk voorkomen. Een uitzondering daarop vormt de bijzondere soort *Sorbus intermedia* (oxel in het Zweeds, Zweedse lijsterbes in Nederlandse tuingidsen), een endemische soort, die alleen om de Oostzee voorkomt en die ik Baltische lijsterbes noem. Lijsters zijn er trouwens genoeg in de loofweiden: Merel, Zanglijster en vooral Kramsvogel.

Wat betreft de **ondergroei** zijn de loofweiden nog veel indrukwekkender. We vinden hier een combinatie van de vele soorten die gebonden zijn aan hooilanden op kalkhoudende bodem en de eveneens talrijke soorten van open plekken in loofbossen, waartussen dan nog soorten die de halfschaduw prefereren. Tabel 2 vermeldt de belangrijkste karakteristieke soorten, dat wil zeggen soorten die uitsluitend of optimaal in Baltische

Tabel 1. Algemene bomen en struiken in Baltische loofweiden

Noorse esdoorn, *Acer platanoides*
Witte els, *Alnus incana*
Ruwe berk, *Betula pendula*
Rode kornoelje, *Cornus sanguinea*
Hazelaar, *Corylus avellana*
Tweestijlige meidoorn, *Crataegus laevigata*
Eenstijlige meidoorn, *Crataegus monogyna*
Kardinaalsmuts, *Euonymus europaeus*
Sporkenhout, *Frangula alnus*
Es, *Fraxinus excelsior*
Jeneverbes, *Juniperus communis*
Rode kamperfoelie, *Lonicera xylosteum*
Wilde appel, *Malus sylvestris*
Spar, *Picea abies*
Esp, *Populus tremula*
Vogelkers, *Prunus padus*
Zomereik, *Quercus robur*
Wegedoorn, *Rhamnus cathartica*
Alpenbes, *Ribes alpinum*
Hondsroos, *Rosa canina*
Viltroos, *Rosa villosa*
Boswilg, *Salix caprea*
Vlier, *Sambucus nigra*
Lijsterbes, *Sorbus aucuparia*
'Baltische lijsterbes', *Sorbus intermedia*
Taxus, *Taxus baccata*
Winterlinde, *Tilia cordata*
Gladde iep, *Ulmus minor*
Ruwe iep, *Ulmus glabra*
Gelderse roos, *Viburnum opulus*

loofweiden voorkomen. Ook hier zijn de meeste soorten in de Flora's van Nederland terug te vinden, maar meestal met de kwalificatie zeer zeldzaam. Soorten die bij ons niet voorkomen hebben een fantasienaam gekregen. Bijzonder aansprekende soorten van het open grasland zijn Voorjaarsadonis, Knolspirea en de orchideeën Mannetjesorchis en 'Adam en Eva' (in Nederland wel Vlierorchis genoemd); een fraaie soort die de halfschaduw prefereert is Zwartkoren. De mossen en lichenen zijn nog niet overal volledig geïnventariseerd maar ook deze flora is bijzonder rijk aan soorten, vooral op de wat drogere plaatsen.

Tabel 2. Karakteristieke kruiden en grassen in Baltische loofweiden

Vooral in open grasland

Voorjaarsadonis, *Adonis vernalis*
'Verfwalstro', *Asperula tinctoria*
Beemdhaaver, *Avenula pratensis*
Stengelloze distel, *Cirsium acaule*
'Adam en Eva', *Dactylorhiza sambucina*
Knolspirea, *Filipendula vulgaris*
'Groene bosaardbei', *Fragaria viridis*
Geel zonneroosje, *Helianthemum nummularium*
Mannetjesorchis, *Orchis mascula*
Harlekijn, *Orchis morio*
'Veldwikke', *Oxytropis campestris*
Kalkdoddegras, *Phleum phleoides*
Voorjaarsganzerik, *Potentilla tabernaemontani*
Wildemanskruid, *Pulsatilla vulgaris*
Aarereprijs, *Veronica spicata*

Vooral in halfschaduw

Ruig klokje, *Campanula trachelium*
Breed lazerkruid, *Laserpitium latifolium*
Kamzwartkoren, *Melampyrum cristatum*
'Nacht en dag', *Melampyrum nemorosum*
Soldaatje, *Orchis militaris*
Groene nachtorchis, *Platanthera chlorantha*
Gulden sleutelbloem, *Primula veris*
Bochtige klaver, *Trifolium medium*
Bergklaver, *Trifolium montanum*
Witte engbloem, *Vincetoxicum hircundaria*

Vooral in bosschages

Gele anemoon, *Anemone ranunculoides*
Lievevrouwenbedstro, *Asperula odorata*
Eenbloemig parelgras, *Melica uniflora*
Gulden boterbloem, *Ranunculus auricomus*
Heelkruid, *Sanicula europaea*

'Adam en Eva'

Aparte vermelding verdient de paddenstoelenflora. Die is bijzonder rijk en telt vele zeldzaamheden. Dit heeft alles te maken met de grote variatie aan houtsoorten en aan fasen in de opbouw én afbraak van de bomen.

Ook de **fauna** van de loofweiden is indrukwekkend. Het gaat te ver - en ook te ver buiten mijn competentie - om hier nader op in te gaan, maar wat geldt voor de paddenstoelen geldt ook hier: de variatie aan micro-milieus en vooral de variatie aan substraten biedt levensmogelijkheden voor honderden soorten, met name insecten. Om één beroemd voorbeeld te noemen, de eikenboktor, komt voor op de mogelijk ongeveer 800 jaar oude eiken in het bos en loofweidereservaat Halltorp op Öland. De vogelfauna telt verscheidene spectaculaire soorten zoals de Withalsvliegenvanger, die als broedvogel tot de loofweiden van Öland en Gotland beperkt is. Ook worden genoemd Draaihals, Appelvink, Spotvogel, Noordse nachtegaal, Notenkraker en Wespandief.

Soortenrijkdom

De soortenrijkdom van de Baltische loofweiden is enorm. Zo vermeldt het Estnische boek voor de loofweiden in dat land ongeveer 600 soorten vaatplanten. Op kleinere schaal zijn de getallen nog veel indrukwekkender. Zo worden voor loofweiden in Estland regelmatig tussen de 60 en 70 soorten vaatplanten op slechts 1 m² vermeld, met als record 74 soorten op dit kleine oppervlak in een loofweide niet ver van Laelatu. Dergelijke aantallen soorten op kleine oppervlakken zijn internationaal gezien extreem hoog.

Landgebruik van de loofweide

De loofweiden waren van oudsher niet zomaar weidegronden, ook al was hooi het voornaamste product. Er werden al enkele andere 'producten' genoemd en de volledige lijst is indrukwekkend (Tabel 3). Alles werd gebruikt kan men wel zeggen. De Ruwe berk en de meestal als struik

eikenboktor.

Tabel 3. Producten uit de loofweide

Hooi (veevoer; gemaaid in juli)
Gras (en kruiden, naweiden na het maaien)
Loof (veevoer; takken met blad afgesneden in september en gedroogd)
Takken (brandhout; gevallen takken verzameld, gesnoeid in de winter)
Bomen (gebruikshout, brandhout, kappen, in de winter)
Kruiden (spijzen; geplukt)
Geneeskruiden (geplukt)
Vruchten (voedsel, drank, verzameld in de herfst)
Paddenstoelen (voedsel, geplukt)
Honing (uit bijenkorven in de loofweide)

groeïende Hazelaar zijn qua opbrengst de belangrijkste soorten. Van de veel voorkomende bomen worden berken, essen en ook lindes en de Baltische lijsterbes geknot, terwijl van de Hazelaar de jonge uitlopers worden gekapt.

Natuurbeheer en ontwikkeling van de loofweide

Loofweide is in Zweden een 'sleutelbiotoop', dat is een landschapstype met uitzonderlijke natuurwaarden, die voornamelijk berusten op de rijkdom aan soorten van verschillende groepen en het voorkomen van zeldzame en bedreigde soorten. Niet alleen in Zweden maar ook in Finland en Estland is er veel aandacht voor het bewaren van de Baltische loofweiden. Dit is zowel vanuit het perspectief dat deze bijdragen tot de instandhouding van de biodiversiteit en een geliefd excursie-

object zijn, als vanuit de overtuiging dat zij een cultuurmonument vormen dat bewaard dient te worden.

Helaas is het areaal aan loofweiden in onze tijd sterk afgenomen. Dat heeft alles te maken met de industrialisering en schaalvergroting van de landbouw. Onderhoud en gebruik van loofweiden is niet meer rendabel en vele loofweiden zijn dichtgegroeid. Over Estland zijn schrikbarendere cijfers bekend: in het midden van de 19e eeuw was de omvang en het belang van de loofweiden maximaal en besloeg toen bijna 20% van het landoppervlak. Thans zijn nog slechts ongeveer 500 ha over en veiliggesteld in reservaten. In Zweden zou nog ruim 15.000 ha bewaard zijn gebleven, maar in die schatting is ook heggelandschap inbegrepen. Hoe dan ook, in de betrokken landen worden de restanten van het eens grote areaal aan loofweiden nu goed beschermd en beheerd.

Het ligt voor de hand om in het kader van modern natuurbeheer het areaal weer te vergroten door opslag van struweel en inmiddels opgegroeide bomen te verwijderen in de hoop dat planten van graslanden en zomen zich weer zullen vestigen. Dat wordt op verschillende plaatsen inderdaad gedaan. De vraag is of dat ook lukt. Hiernaar wordt onder meer door Prof. Jan Bakker van de Rijksuniversiteit Groningen met zijn team, in samenwerking met de collega's uit Uppsala onderzoek gedaan. Het is onder meer gebleken dat de

foto: Ceciel Verheij.

meeste soorten van open graslanden een zaadbank van korte levensduur hebben en vestiging uit lokaal zaad is dus voor de meeste soorten onwaarschijnlijk. Wel worden zaden van veel soorten door het vee, met name schapen, getransporteerd, en wanneer gerestaureerde loofweiden kunnen worden verbonden met loofweiden waar nog koeien en/of schapen grazen wordt de hervestiging van soorten stellig bevorderd. Experimenten met door Jeneverbes overwoekerd grasland op de alvar van Öland heeft uitgewezen dat door restauratie en verbinding met begraasde stukken op korte termijn weer heel wat soorten terugkeren.

Ten slotte moet toch even aan de orde komen of een Baltische loofweide in een Nederlandse heemtuin zou mogen en kunnen worden geschapen. Of het zou 'mogen' hangt af van de vraag hoe wijd je het begrip 'heem' neemt. In elk geval kunnen we ons een vergelijkbare loofweide op kalk in Zuid-Limburg voorstellen, ook al lijken er geen aanwijzingen te zijn voor het bestaan van met bomen en struiken begroeide kalkgraslanden. Of het zou kunnen is een vraag naar de

beschikbaarheid van een terrein van voldoende grootte op kalkhoudende en niet te voedselrijke bodem. In Zweden zijn kleine loofweiden bekend van slechts enkele ha. Ergens wordt een minimum oppervlakte van 6 ha aanbevolen, maar het moet met minder kunnen, laten we zeggen 1 a 2 ha. Technisch kan een dergelijke heemtuin natuurlijk het beste in Zuid-Limburg worden gerealiseerd.

Als - of zo lang - een soortenrijke loofweide in Nederland niet tot ontwikkeling komt, moeten heemtuinmensen die in dit landschap zijn geïnteresseerd het gebied van de Baltische loofweiden maar bezoeken! Op de Zweedse eilanden Öland en Gotland, die ook in andere opzichten fascinerend zijn kun je dit landschap niet missen, zeker niet door folders van natuurreservaten en toeristenkaarten te raadplegen. De Åland archipel is minder bekend maar een bezoek ten volle waard. Het hoofdeiland van deze autonome Finse provincie waar men Zweeds spreekt, is Fasta Åland, met de hoofdstad Mariehamn waar men ook met de veerboot aankomt. Op dit eiland ligt Nåtö met een

Biologisch Station en een natuurpad dat door een schitterende loofweide voert. De westkust van Estland is vanuit de hoofdstad Tallinn met haven en vliegveld tamelijk gemakkelijk te bereiken en vandaar kan het met Gotland vergelijkbare eiland Saaremaa worden bezocht.

Literatuur

Kukk, T. en Kull, K. 1997. Wooded meadows [Puisniidud]. - Estonia Maritima 2: 1-249. Een samenvatting is op Internet beschikbaar.
van der Maarel, E. 2002. Natuurbescherming tussen tuin en wildernis. Verslag van de 4e Westhoff-lezing, pp. 11-100. Nijmegen University Press, Nijmegen.

Eddy van der Maarel is oud-hoogleraar plantenecologie aan de universiteit van Uppsala en oud-gasthoogleraar aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij is thans actief als redacteur van vaktijdschriften en bestuurslid van de Heimans en Thijsses Stichting.
Adres: De Stelling 6, 8391 MD Noordwolde. Tel. 0561 430760, eddy.arteco@planet.nl